ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

नासदीयसूक्तदिशा महाविस्फोटतत्त्वदिशा च सृष्टिविज्ञानम् - एका पर्यालोचना

रिया-व्यापारी
शोधच्छात्रा, संस्कृतपालिप्राकृतप्राच्यभाषाविभागः, इलाहाबादविश्वविद्यालयः
उत्तरप्रदेशः

प्रबन्धसारः

मनुष्यैः परिदृश्यमानं जगदिदमतीव विचित्रम् । परन्तु वैचित्र्यमयस्याऽस्य जगतः कः स्रष्टा ? इत्यस्य प्रश्नस्य निश्चितमुत्तरं दातुं कोऽपि न समर्थः । अस्माभिर्दृश्यमानमिदं नक्षत्रमण्डलं, चन्द्रः, सूर्यः धरित्री चेत्यादयः किं स्वयमेवोत्पन्नाः? एतान् प्रश्नसमूहान् एकत्रीकृत्य मनुष्यजिज्ञासुमनः अनुसन्धानसमुद्रे स्वनावः अवतारणम् अकरोत् एवञ्च प्राप्नोत् विविधतत्त्वरूपं मणिरत्नादिकम् । मणिः यथा मनुष्यं सुशोभितं करोति तथा तत्त्वरूपमणिरपि एकैकां सभ्यतां सुसज्जितां करोति ।

प्रजापतेः परमेष्ठिनः ऋषेः अमृतमयः मणिः तावत् नासदीयसूक्तं, यत् ऋषिप्रजापतये यथा ऋग्वैदिकयुगे उच्चासने प्रतिष्ठाप्रदानमकरोत् तथा भारतीयज्ञानपरम्परामपि समृद्धिमकरोत् । सभ्यतायाः परिवर्तनेन सह चिन्तनशक्त्याः अपि परिवर्तनं जातम् । तदर्थं सृष्टिविज्ञानं प्रति कौतूहलवशतः जर्जलेमैत्रेमहोदयः जगत्सृष्टेः कारणरूपेण यस्य महाविस्फोटतत्त्वस्योद्भावनं कृतवान् तत् पाश्चात्यज्ञानपरम्परां समृद्धिमकरोत् ।

कुञ्चीशब्दाः :-ब्रह्माण्डं, सृष्टिः, ऋग्वेदः, नासदीयसूक्तम्, Big Bang Theory चेत्यादयः

****

उपोद्घातः

मानवसभ्यतायाः उद्भवात् विकाशाच्च परं मनुष्याणां बौद्धिकसत्तायाः अपि विकाशः साधितः । स्वमेधया मनुष्याः जगत्संसारेऽस्मिन् सर्वोत्कृष्टप्राणि-रूपेण परिगण्यन्ते । द्रुततया बुद्ध्याः विकाशे साधिते सति मनुष्याणां मनसि इतरेषां जिज्ञासानामपि आविर्भावोऽभवत् । जिज्ञासुमनसैव ते विविधशास्त्राणि प्रणेतुं प्रयासिनोऽभवत् । ततः शास्त्रप्रणयनस्य सूत्रपातः जातः जिज्ञासया –

"अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ।"[1] "अथातो धर्मजिज्ञासा ।"[2]

मनुष्याणाम् ईदृशी निरन्तरजिज्ञासा मनुष्यान् स्वीयम् अस्तित्वं ज्ञातुं प्रवर्तयति । मनुष्यप्रज्ञानस्य सर्वापेक्षया विकाशसाधनम् ऋग्वैदिककालादेव अभूत् । उत्कृष्टा चिन्तनमनीषा मनुष्यान् स्वीयास्तित्वस्य समीपं प्रापयति । अस्तित्वस्य अनुसन्धानं कुर्वन्तः ऋषयः स्वेषां चिन्तनपरम्परायां यदुद्भासितं तत्त्वमाविष्कृतवन्तः, तदेव ब्रह्माण्डमिति ।

ऋग्वैदिककालादारभ्य अद्यावधि मनुष्याणां मनसि ब्रह्माण्डस्य उत्पत्तिविषये बहुशः कुतूहलानि जातानि । ब्रह्माण्डविषये ज्ञानप्राप्तये मनुष्याः अतीव उत्सुकाः बभूवुः । फलतः तेषां चिन्तनस्य प्रभावेण ऋग्वेदस्य नासदीयसूक्तस्य तथा आधुनिकयुगस्य महाविस्फोटतत्त्वस्यैव **(Big Bang Theory)** उच्चावचानि तत्त्वानि भूभागे प्रचलितानि सन्ति, तान्येव संक्षेपेणालोच्यन्तेऽत्र ।

➢ ब्रह्माण्डस्य परिभाषा :-

ब्रह्माण्डशब्दः नपुंसकलिङ्गे प्रयुज्यते । राजराधाकान्तदेववाहादुरविरचिते शब्दकल्पद्रुमनामके

[1] ब्रह्मसूत्रम् १/१/१

[2] मीमांसादर्शनम् १/१/१

कोशग्रन्थे ब्रह्माण्डस्य परिभाषा तावत् – “ब्रह्मणो जगत्स्रष्टुरण्डम्। चतुर्दशभवनगोलकः। यद्वा, ब्रह्मणा विश्वसृजा कृतमण्डम्”[3] इति। किञ्च मनुसंहितायाम् आचार्यमनुराचष्टे –

“तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम्।
तस्मिञ्जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः॥”[4]

अर्थात् , यस्मिन् अण्डे सहस्रशः ज्योतिपुञ्जाः तथा सृष्टियज्ञसम्पाद्यमानः सर्वलोकपितामहः ब्रह्मा विद्यते तदेव ब्रह्माण्डमिति।

भुवनकोशविमर्शग्रन्थे देवीप्रसादत्रिपाठीमहोदयः सुपरिमितेन वाक्येन ब्रह्माण्डस्य लक्षणमाह – “यस्मिन् भाण्डे ग्रहनक्षत्रताराकाशगङ्गोल्काधूमकेतु-दैत्यमानवदेवादयः समस्ता जीवादयो भूर्भुवादिचतुर्दशलोकाश्च समन्विताः सन्ति तदेव ब्रह्माण्डम्”[5] इति। एवम्प्रकारेण बहुषु शास्त्रेषु ब्रह्माण्डस्य बह्व्यः परिभाषाः उपदिष्टाः सन्ति, तदत्राऽलं विस्तरेण वक्तुम्।

➢ **ब्रह्माण्डस्योत्पत्तिः :-**

कथं वाऽस्य ब्रह्माण्डस्योत्पत्तिरभूदित्येवं-विषयमवलम्ब्य पण्डितेषु मतानैक्यं सृष्टम्। तत्र प्राधान्येन ब्रह्माण्डसृष्टिविषये मतद्वयमेव प्रचलितमस्ति, प्राचीनमतम् आधुनिकमतञ्च। वयमग्रे एतन्मतद्वयं पश्यामः।

(क) प्राचीनमतानुसारेण ब्रह्माण्डस्योत्पत्तिः –

वैदिकयुगस्य मन्त्रद्रष्टृमुनिभ्यः आरभ्य अधुनिकयुगस्य वैज्ञानिकान् यावत् सर्वे प्रतिभापूर्णया स्वस्वमेधया ब्रह्माण्डोत्पत्तिविषये विविधानि मतानि व्यक्तीकृतवन्तः।

ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य पुरुषसूक्ते मन्त्रद्रष्ट्रा ऋषिणा सृष्टिविषयकमन्त्रः उद्यते –

“तस्मा॑द्य॒ज्ञात्स॑र्व॒हु॒त॒ ऋच॒ः सामा॑नि जज्ञिरे।
छन्दां॑सि जज्ञिरे॒ तस्मा॒द्यजु॒स्तस्मा॑दजायत॥”[6]

तैत्तिरियोपनिषदि अपि सृष्टिवर्णनं दृश्यते – “एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः। आकाशाद्वायुः। वायोरग्निः। अग्नेरापः। अद्भ्यः पृथिवी। पृथिव्या ओषधयः। ओषधीभ्योऽन्नम्। अन्नात्पुरुषः”[7] इति। अर्थात्, परमेश्वरादात्मनः आकाशस्य सृष्टिरभूत्, आकाशात् वायुरजायत, वायोः अग्निरसृजत् , अग्नेरपां जलस्योत्पत्तिरभूत्, जलात् पृथिवी जाता, पृथिव्याः ओषधयः सृष्टाः, ओषधीभ्यः अन्नं सृष्टम्, अन्नात् पुरुषस्य सृष्टिरभूदित्येवमेव क्रमानुसारेण ब्रह्माण्डम् सृष्टमिति।

प्राचीनधर्मशास्त्रे मनुस्मृतौ भगवता मनुना प्रथमेऽध्याये जगत्सृष्टेः कारणम् उद्यते –

“सोऽभिध्याय शरीरात्स्यात्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः।
अप एव ससर्जाऽऽदौ तासु बीजमवासृजत्॥”[8]

१. **सृष्टिसमुत्पत्तिः नासदीयसूक्तञ्च :-**

सृष्टिसमुत्पत्तिविषयकाणि यानि सूक्तानि ऋग्वेदे प्राप्यन्ते, तेषु ‘नासदीयसूक्तम्’ त्वन्यतमं प्रधानसूक्तम्। उत्पत्तेः प्राक् जगत् कीदृश्यामवस्थायाम् आसीत् ? केन प्रकारेण जगता प्रादुर्भूतम्? एवंप्रकारेण ऋषिणा प्रजापतिना विविधायाः जिज्ञासायाः अवतारणा कृता। ततः मन्त्रद्रष्ट्रा ऋषिणा

---

[3] शब्दकल्पद्रुमः (तृतीयं काण्डम्)

[4] मनुस्मृतिः १/९

[5] भुवनकोशविमर्शः, पृष्टम् ३१

[6] ऋग्वेदः १०/९०/९

[7] तैत्तिरीयोपनिषद् २/१

[8] मनुस्मृतिः १/८

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

सत्कार्यवादस्यासत्कार्यवादस्य च समन्वयसाधनपूर्वकं समाधानमप्युपदिष्टम्। अस्ति इति सद्, न असद् इति नासद्, नासतो भावः नासदीयः।

सृष्टेः प्राक् सर्वत्र जलमासीत्। "अप एव ससर्जाऽऽदौ"[9] इत्यादिना महर्षिः मनुः मनुस्मृतौ तदेवोद्घोषयति। अर्थात् जगतः आद्या सृष्टिः हि जलम्। महाकविना कालिदासेन अभिज्ञानशकुन्तलमिति नाटकस्य मंगालाचरणे उद्यते "या सृष्टिः स्रष्टुराद्या"[10] अर्थात्, प्रजापतेः ब्रह्मणः प्रथमा सृष्टिः जलम् आसीत्। राघवभट्टमहोदयेन अर्थद्योतनिकाटीकायाम् अस्मिन् प्रसङ्गे उक्तं –

"या सृष्टिरिति। या तनुः स्रष्टुर्ब्रह्मण आद्या सृष्टिः। जलमित्यर्थः। 'अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवाऽसृजत्' इति स्मरणात्, सर्वादौ सर्गात् सर्गोत्पत्तिहेतुत्वाच्चातिशयो ध्वन्यते।"[11]

ऋग्वेदस्य नासदीयसूक्ते ऋषिणा स्वस्य गहनया चिन्तया सृष्टेः प्राग्दशायाः वर्णनापूर्वकमुद्यते –

"नास॑दासी॒न्नो सदा॑सीत्त॒दानीं॒ नासी॒द्रजो॒ नो व्यो॑मा प॒रो यत्।"[12]

अर्थात्, तस्मिन् काले यदा अस्याः सृष्टेः प्रादुर्भावः अभवत् , यदा चेयं धरित्री उत्पाद्यमाना आसीत्, तस्मिन् समये न असदासीत्, सदपि नासीत्। लोकाः नासन् अन्तरीक्षश्चापि नासीत्। अन्तरीक्षस्योपरि किमपि वस्तु नासीत्। सृष्टेः प्राक् मृत्युः, अमृतं, रात्रिः, दिवसः च नासन्। दिवसरात्र्योः अभावे सति सर्वत्र प्रकाशस्य अभावः आसीत्। ब्रह्मणः भिन्नं किञ्चन नासीत्। सर्वं जगत् ब्रह्मणि समाहितम्।[13]

जगदुत्पत्तेः प्राक् सर्वत्र तमसाच्छादितोऽन्धकारः सलिलं चासीत्। कारणेन सह कार्यम् एकीकृत्य ईश्वरस्य सिसृक्षावशतः जगत् उत्पद्यमानमभवत्।

"तम॑ आसी॒त्तम॑सा गू॒ळ्हमग्रे॑ऽप्रके॒तं स॑लि॒लं सर्व॑मा इ॒दम् ।
तु॒च्छ्येना॒भ्वपि॑हितं॒
यदासी॒त्तप॑स॒स्तन्म॑हि॒नाजा॑य॒तैक॑म् ॥"[14]

तमसः गूढता कीदृशीति विषये आचार्यसायणः वदति, "अग्रे सृष्टेः प्राक् प्रलयदशायां भूतभौतिकं सर्वं जगत् तमसा गू॒ळ्हम्। यथा नैशं तमः सर्वपदार्थजातमावृणोति तद्वत्"[15] इति। सृष्टेः बीजं मनसि निधाय ब्रह्मणि जगत्स्रष्टुं तत्परे सति परमात्मनः प्रज्ञानरूपः प्रकाशः चतुर्दिक्षु व्याप्तोऽभवत्। परमात्मनः किरणं प्राथम्येन क्षुद्ररूपेण विराजमानमासीत्, परन्तु सृष्टिकाले तत् प्रसारितम् अभूत्। सृष्टिकाले केचित् पदार्थाः साधारणाः केचित् असाधारणाः (Powerful) चासन्। भोग्यपदार्थाः निम्नतराः भोक्तृपदार्थाः च उच्चतराः आसन्।

"ति॒र॒श्चीनो॒ वित॑तो र॒श्मिरे॑षाम॒धः स्वि॑दा॒सी३दु॒परि॑ स्विदासी३त्।
रे॒तो॒धा आ॑सन्महि॒मान॑ आसन्त्स्व॒धा
अ॒वस्ता॒त्प्रय॑तिः प॒रस्ता॑त् ॥"[16]

[9] तदेव

[10] अभिज्ञानशकुन्तलम् १/१

[11] तत्रैव (राघवभट्टीया अर्थद्योतनिका)

[12] नासदीयसूक्तम् १०/१२९/१

[13] तत्रैव १०/१२९/२

[14] तत्रैव १०/१२९/३

[15] सायणभाष्यम्

[16] नासदीयसूक्तम् १०/१२९/५

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

(ख) आधुनिकमतानुसारेण ब्रह्माण्डस्योत्पत्तिः –

आधुनिकमतानुसारेण जीवजगद्ग्रहताराधरित्री-नक्षत्रैरस्माकं ब्रह्माण्डं परिव्याप्तम् । आधुनिकवैज्ञानिकाः मन्यन्ते यत् आनुमानिके प्रायेण अष्टार्बुदाधिकत्रयोदशाब्जवर्षेभ्यः (13.8 Billion Years) प्राक् ब्रह्माण्डस्य उत्पत्तिः बभूव ।[17] महाविश्वः एव विश्वब्रह्माण्डमित्यभिधीयते । महाकाशस्य उत्पत्तेः परं हि जीवजगत् प्रादुर्भूतमासीत् । आधुनिकसमये प्राप्यन्ते बहूनि तत्त्वानि ब्रह्माण्डस्योत्पत्तिविषयकाणि, तेषु महाविस्फोटतत्त्वमेव सुप्रसिद्धमस्ति, तदेवाश्रित्य आलोचनायाः अग्रे गच्छामः ।

१. महाविस्फोटतत्त्वम् (Big Bang Theory)

भारतीयज्ञानपरम्परायाम् ऋषयः कौतूहलवशतः येन प्रकारेण जगत्संसारस्य रचनां सूचितवन्तः तथैव आधुनिकवैज्ञानिकाः अपि जगत्सृष्टेः कारणमवगन्तुं प्रयत्नं कुर्वन्ति । कालस्य प्रवहमानायां गतौ मनुष्याणां चिन्ताशक्तिः न समाना, परन्तु मानवचित्तस्य जिज्ञासा पूर्ववदेवास्ति । ऋग्वैदिग्कालादारभ्य इदानीन्तसमयं यावत् मानवानां चिन्तनक्षमतायां विविधानि परिवर्तनानि जायन्ते । आधुनिकतायाः स्पर्शं जनजीवने परिवर्तनस्य दिशां दर्शयति । ब्रह्माण्डोत्पत्तिं प्रति क्षुद्रातिक्षुद्रा जिज्ञासाऽपि बृहत्तरमहीरुहस्य रूपं धृत्वा वर्तमानकालस्य विज्ञानस्य उन्नत्याः शिखरमवाप्नोति । फलतः आधुनिकवैज्ञानिकाः अपि जगत् किम् ? जगत्सृष्टेः कारणं किम् ? इत्यादीनां विविधप्रश्नानां सदुत्तरसमूहं ज्ञातुं ज्ञापयितुं तथा व्याख्यातुं समर्थाः भवन्ति ।

१९२७ ईशवीयाब्दे सर्वप्रथमं बेलजियामदेशस्य वैज्ञानिकः जर्जलेमैत्रेमहोदयः (Georges Edward Lemaitre) जगत्सृष्टेः कारणरूपेण एकं प्रकाण्डं विस्फोटं सूचयति । तस्य मतानुसारेण, तस्मादेव महाविस्फोरणात् जगतः उत्पत्तिः अभवत् । लेमैत्रेमहोदयेन मन्यते यत् सृष्टेः प्राक् एकः आदिपरमाणुः (The primeval atom) आसीत् इति । सुदीर्घकालं यावत् तस्मिन् परमाणौ लिथियामहिलियामादिवायवीयपदार्थानां सञ्चयोऽभूत् । क्रमशः वायौ लिथियामादिपदार्थानां समृद्धिवशतः तस्मिन् परमाणौ प्रबलः उत्तापः उत्पन्नोऽभूत् एवञ्च एकदा तस्य परमाणोः विस्फोरणम् अभवत् । प्रचण्डोत्तापः चतुर्दिक्षु श्लाखितः आसीत् । परवर्तिनि समये उत्तापे स्थितिशीले सति क्रमेण जगतोत्पत्तिः अभवत् । महाविस्फोटस्य अष्टादशकोटिवर्षेभ्यः (180 million years) अनन्तरं प्राथमिकानि नक्षत्राणि उद्भूतानि, ततः परं सप्तकोटिवर्षेभ्यः (70 million years) परं कृष्णविवराणि (Black Holes) च अजायन् । ब्रह्माण्डं क्रमशः स्फीतत्वं प्राप्नुवदस्ति । ततः आरभ्य अद्य पर्यन्तं प्रायः सार्धत्रयोदशाब्जवर्षाः (13.5 Billion Years) अतिवाहिताः इत्याधुनिकमतम् । मतमिदं चित्रेण अवगन्तुं प्रयासं कुर्मः –

[17] महाकाश पृथिवी विज्ञान, पृ.२९

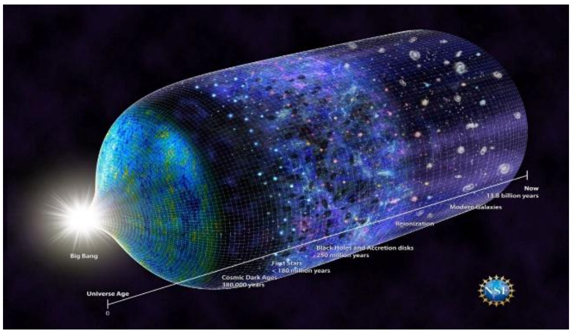

(चित्रम् - १)[18]

➢ उपसंहृतिः-

सृष्टिविज्ञानं प्रति मानवजातेः अतीव कौतूहलम् अस्ति। प्राचीनकालात्प्रभृति सृष्टिविज्ञानस्य रहस्यस्य अनुसन्धानं कुर्वद्भिः मनुष्यैः बहुयोजनम् अतिक्रान्तम्। प्रवाहमानेऽस्मिन् अनुसन्धानात्मके पथि मानवाः विविधानि तत्त्वानि आविष्कुर्वन्ति। ऋग्वेदस्य दशममण्डलस्य नासदीयसूक्तं भवतु अथवा आधुनिकविज्ञानस्य महाविस्फोटतत्त्वं वा भवतु, तत्तु सर्वं मानवानां चिन्तनमनीषायाः फलमेव।

वेदः हि अखिलब्रह्माण्डस्य मूलम्। ऋग्वेदे नासदीयसूक्ते येन प्रकारेण जगत्सृष्टेः वर्णना प्राप्यते तथैव वर्णनायाः प्रकाशः महाविस्फोटतत्त्वे दृश्यते। यथा नासदीयसूक्ते सृष्टेः प्राक् परमात्मनः तेजोमयेन किरणेन चतुर्दिशः परिव्याप्ताः आसन् तथैव प्रकाशस्योत्पत्तिः लेमैत्रेमहोदयेनापि महाविस्फोटतत्त्वे प्रतिपादिता। ऋग्वेदस्य नासदीयसूक्ते ऋषिणा सृष्टिविज्ञानं येन प्रकारेण व्याख्यातम् आधुनिककालिकस्य बहुविधसिद्धान्ते नासदीयसूक्तस्य प्रभावः दरीदृश्यते।

भारतीयज्ञानपरम्परायाम् एकेन शास्त्रेण सह अपरशास्त्रस्य यन्मेलबन्धनं तत्तु मल्लप्रतिघातविरोधवत्। एकः मल्लः यथा क्षणिकसमयस्य कृते स्वप्रतिपक्षेण प्रतिद्वन्द्विना मल्लेन सह विरोधं करोति किन्तु तं कदापि समूलेन न विनाशयति, तद्वत् अस्माकं भारतीयज्ञानपरम्परायाम् एकेन तत्त्वेन सह बहूनां तत्त्वानां विरोधे सत्यपि अपेक्षतया दुर्बलानि तानि सर्वाणि तत्त्वानि स्वमहिम्ना स्वस्वस्थाने विराजन्ते, न लुप्यन्ते। परन्तु पाश्चात्त्यज्ञानपरम्परायाम् एकेन तत्त्वेन सह बहूनां तत्त्वानां विरोधे सति अपेक्षतया दुर्बलं तत्त्वं चिरेण निश्चिह्नं भवति। अनेनैव कारणेन भारतीयज्ञानपरम्परायाम् अद्यावधि नासदीयसूक्तं स्वमहिम्ना दीप्यमानमस्ति, परन्तु पाश्चात्त्ये महाविस्फोटतत्त्वात् प्राक् विद्यमानानि तत्त्वानि चिरात् विलुप्ता अभवन्।

अनुसन्धानप्रियाः मनुष्याः साधारणतः एकेनैव सूत्रेण महत्याः समस्यायाः समाधानं कुर्वन्ति। कठोपनिषदः मन्त्रः प्रसङ्गेऽस्मिन् यथार्थतया प्रयोज्यते –

"उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान् निबोधत।"[19]

अनुसन्धानप्रबला मानवमेधा प्रतिनियतं नवनवतत्त्वानाम् अनुसन्धानं करिष्यतीति नास्त्यत्र सन्देहः।

---

[18] ब्रह्माण्डस्य समयरेखा, यत्र प्राथमिकानि नक्षत्राणि महाविस्फोटस्य अष्टादशकोटिवर्षेभ्यः (180 million years) अनन्तरम् उद्भूताः, ततः परं सप्तकोटिवर्षेभ्यः (70 million years) परं कृष्णविवराणि च अजायन्त। (चित्रश्रेयः - एन्. आर्. फुलर, राष्ट्रीयविज्ञानप्रतिष्ठानम्, आमेरिका)

[19] कठोपनिषद् १/३/१४

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

सहायकग्रन्थसूची

- (१९९७) । *कठोपनिषद्*। स्वामी जुष्टानन्दः (सम्पा.) । कलकाता : उद्बोधनकार्यालयः ।
- (२००४) । *भुवनकोशविमर्शः*। त्रिपाठी, देवीप्रसादः (सम्पा.) । दिल्ली : अमरग्रन्थपब्लिकेशन्स् ।
- (२०१२सं) । *वेदान्त दर्शन*। गोयन्दका, हरिकृष्णदासः (सम्पा.) । गोरखपुरम् : गीताप्रेस् ।
- (२०७४ सं) । *ईशादि नौ उपनिषद्* । गोयन्दका, हरिकृष्णदासः (सम्पा.) । गोरखपुरम् : गीताप्रेस् ।
- कालिदासः । (२०१३) । *अभिज्ञान-शकुन्तलम्*। चक्रवर्ती, सत्यनारायणः (सम्पा.) । कलिकाता : संस्कृतपुस्तकभाण्डारः ।
- जैमिनिः । (२०१७) । *मीमांसादर्शनम्*। सप्ततीर्थः, भूतनाथः (सम्पा.) । कलिकाता : संस्कृतबुक्-डिपो ।
- बाहादुरः, राधाकान्तदेवः । (१९६७) । *शब्दकल्पद्रुमः (तृतीयकाण्डम्)*। वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस्
- भट्टाचार्यः, सुबोधः । (२०१७) । *महाकाश पृथिवी प्राण*। कलकाता : बङ्गीयविज्ञानपरिषद् ।
- मनुः । (२०२१) । *मनुस्मृतिः*। कौण्डिन्न्यायनः, शिवराजः (सम्पा.) । वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।
- Mukhopadhyaya, Gobindagopal. (2018). A New Tri-Lingual Dictionary. Kolkata : Sanskrit Book Depot.

➢ **आन्तर्जालिकसूची : -**

१. https://vedicheritage.gov.in/

२. https://www.learnsanskrit.cc/